

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Хархан Г.Д.

к.п.н., доцент кафедри соціології

Східноукраїнський національний університет імені В. Даля

У статті коротко проаналізовано поняття „ціннісні орієнтації”; на основі соціологічних досліджень розглянуто ціннісні орієнтації дітей-сирит, що виховуються у державних та сімейних формах опіки на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

В статтє кратко проанализировано понятие „ценностные ориентации”; на основе социологических исследований рассмотрены ценностные ориентации детей-сирот, которые воспитываются в государственных и семейных формах опеки на современном этапе развития украинского общества.

In this article the definition „value's orientations” is briefly analyzed. On the basis of sociological researches the value's orientations of orphans who bring up in the state institutions and family forms of trusteeship are considered. Situation is described in relation with modern stage of Ukrainian's society development.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та європейської інтеграції значно впливають на формування ціннісних орієнтацій підростаючого покоління. Як слушно зауважує Б. Нагорний у статті „Глобалізація та цінності особистості”: на фоні глобальних процесів відбувається зміна цінностей у багатьох соціальних груп і цілих народів. Науковець наводить блискучу ілюстрацію цього явища: „Дюркгеймівська аномія з теоретичної категорії перетворилася в практичну реальність, з якою стикається практично кожний представник кожної соціальної групи („більшість старих цінностей вже не працюють, а нові – ще не сформувалися”) [6, 15].

За даними Державної служби статистики України станом на 01.01.2011 року в країні проживало 14 547 371 молодих людей у віці від 14 до 35 років, що складає 31,9 % від загальної чисельності населення. У свою чергу загальна кількість дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2011 році становила 95 956 чол. Це говорить про те, що діти-сироти та особи з їх числа, складають значну частину молоді.

Враховуючи той факт, що світ постійно і швидко змінюється, молодь перебуває у найбільш складному становищі: з одного боку, вона приходить в уже існуючий соціальний простір, який був створений попередніми поколіннями, а, з іншого боку, саме молодь може змінити, реконструювати створені суспільні структури. Нова генерація має важливе значення у контексті розбудови громадянського суспільства, засвоюючи та відтворюючи загальнолюдські та національні цінності.

Результати щорічної доповіді про становище молоді вказують на тенденції обумовлені радикальними змінами в ціннісних орієнтаціях молодого населення країни протягом останніх двадцяти-тридцяти років: поступове поширення ідеї добровільної бездітності, індивідуальної свободи; плюралізація форм шлюбу (зокрема громадянського шлюбу); щорічне неухильне збільшення позашлюбної народжуваності; стабільно високий рівень розлучень; поширеність та привабливість такого феномену як „мати-одиначка”; збільшення середнього віку укладання першого шлюбу [5, 80-81].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури дозволяє зазначити, що проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій молоді досліджували науковці: О. Балакірева, М. Головатий, Б. Нагорний, А. Пархимович, О. Петінова, Л. Сокурянська, Н. Чутова, О. Яременко та ін.; процес соціалізації дітей-сирит у традиційних та інноваційних формах опіки вивчали вчені: О. Балакірева, О. Безпалько, І. Зверева, А. Сазонова, І. Пеша, С. Харченко, І. Ченбай, Є. Чернишева та ін.

Проте мало дослідженим є аспект ціннісних орієнтацій саме дітей-сирит як особливої соціально-незахищеної категорії молоді.

Тому **метою статті** є розгляд ціннісних орієнтацій дітей-сирит в українському суспільстві, що трансформується. Завдання статті: по-перше, здійснити короткий аналіз поняття „ціннісні орієнтації”; по-друге, розкрити ціннісні орієнтації дітей-сирит, що виховуються в державних та сімейних формах опіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як вимагає традиція наукового пошуку, з початку коротко проаналізуємо основне поняття статті „ціннісні орієнтації”. У зв'язку з різноманіттям підходів науковців до визначення цього терміну, на даний час неможливо навести єдине загальноприйняте формулювання цієї категорії. Якщо звернутись до короткого енциклопедичного словника з соціальної роботи, то в ньому *ціннісні орієнтації* визначаються, як „вибіркова, відносно

стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей” [8, 496].

Досить змістовне визначення ціннісних орієнтацій запропонував М. Головатий, під якими він розуміє певну сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, котра визначає у людини спрямованість її життєдіяльності [3, 72].

Базовим для нашої статті є поняття „ціннісні орієнтації”, яке запропонувала Н. Чутова, під яким вона розуміє „усвідомлено-мотивований самоідентифікаційний вибір особистістю системи суспільно-визнаних (або невизнаних даним соціумом) життєво пріоритетних для неї суспільних цінностей, зразків, установок, а також раціональних моделей поведінки в реально існуючій (яка постійно змінюється) соціальній дійсності, що дозволяють їй на підґрунті власного життєвого досвіду змодельювати і реалізувати певні поведінкові дії для досягнення тактико-стратегічних особистісних цілей” [9, 9]. Відмітимо, що ціннісні орієнтації формуються поступово протягом усього життя та найбільший вплив на цей процес має сім'я та референтні групи для особистості.

Досить ґрунтовним є аналіз динаміки ціннісних орієнтацій, який висвітлений О. Балакіревою у статті „Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві”, що спирається на результати двох національних репрезентативних опитувань населення України, проведених Центром „Соціальний моніторинг” та Українським інститутом соціальних досліджень: „Ціннісні орієнтації населення – 1996”, проведеного у вересні-жовтні 1996 року, вибіркова сукупність 2811 респондентів від 18 років та старші, яке було складовою проекту „Світове дослідження цінностей” („World Values survey”, керівник – Р. Інґлхарт), та „Ціннісні орієнтації населення – 1999”, проведеного у грудні 1999 року, вибіркова сукупність 1200 респондентів, яке було складовою європейського дослідження цінностей („The European Values Survey”, керівник – Л. Халман).

О. Балакірева виявила таку ієрархію пріоритетів в українському суспільстві (у порядку зниження їхньої значущості): сім'я, друзі, робота, вільний час, хобі, релігія, власний бізнес, політика і на останньому місці розважальні форми проведення вільного часу [2, 22].

Вчена визначає, що такі вічні цінності, як сім'я, робота, друзі, не втрачають своєї вартості і навіть набувають нового змісту. Сім'я в умовах бурхливих суспільних перетворень виконує функції підтримуючого середовища, захисту. Змінюється значення цінності роботи. З одного боку, зростає цінність наявності робочого місця як такого. З іншого боку, зростають вимоги до рівня оплати праці, можливостей професійної кар'єри, самореалізації. Більш високий рівень зацікавленості представників молодого покоління політикою та власним бізнесом уже означає міжпоколінні зрушення та зміну системи життєвих орієнтирів. Для частини населення релігія виконує функції заміни ціннісних норм. Зростає інтерес до політичного життя, хоча політична, як і громадська, активність залишаються на досить низькому рівні. Звертає увагу досить високий рівень оптимізму населення, й особливо молодого покоління, посилення толерантності в суспільстві. Загалом, вивчення пануючих пріоритетів та очікувань громадян свідчить про те, що цінності виживання залишаються домінантою в українському суспільстві [2, 32].

Як видно з вищезазначеного дослідження, сім'я залишається однією з найбільш значущих соціальних цінностей для переважної більшості населення України. Ми вважаємо, що для дітей, які з різних причин позбавлені сімейного середовища, цінність сім'ї буде також високою. До того ж цінності виживання є особливо актуальними для дітей-сиріт незалежно від форми опіки, в якій вони зростали.

Розпочинаючи аналіз ціннісних орієнтацій дітей-сиріт, звернімося до проведеного автором у березні-травні 2008 року соціологічного дослідження „Підготовка дітей-сиріт до сімейного життя”, складовою частиною якого було вивчення сімейних цінностей старшокласників. Експериментальною базою були інтернатні заклади Луганської області: Кременська обласна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів, Лутугинська обласна спеціальна загальноосвітня школа-інтернат, Сєверодонецька обласна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів, Стахановська обласна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів №2, Щотівська обласна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів. Наш вибір вищезазначених шкіл-інтернатів зумовлений тим, що *по-перше*, це класичні державні заклади обласного підпорядкування, розраховані на утримання від 125 до 360 дітей, які є найбільш заповненими; *по-друге*, вихованці цих інтернатів мають соціальний статус „дітей-сиріт” та „дітей, позбавлених батьківського піклування”; *по-третє*, умови проживання та виховання в цих закладах однакові.

Під час збору інформації ми використовували такі методи дослідження: анкетування учнів 8-9-х класів школи-інтернату; експертне опитування (у ролі експертів виступали директори, заступники з навчально-виховної роботи, класні керівники, вчителі, вихователі, практичні психологи, соціальні педагоги, обслуговуючий персонал інтернатних закладів); метод включеного спостереження, бесіду.

Загальна вибіркова сукупність становила 224 вихованці, з них 106 хлопців та 118 дівчат, а також 70 чоловік, які виступали в ролі експертів. Більшість опитаних учнів були віком 14-16 років, при чому більша частина дівчат 33 % перебували в школі-інтернаті від 6 до 10 років, що свідчить

про довготривалий вплив деприваційних умов на становлення особистості дівчини. У той же час більша частина хлопців 24 % дещо менше зазнали цього впливу від 1 до 5 років, тому вони мають більше досвіду сімейних стосунків (як позитивних, так і негативних).

Інтернатний заклад є досить закритою соціальною системою, тому такі впливові фактори формування ціннісних орієнтацій як сім'я та засоби масової інформації залишаються мінімізованими.

Орієнтація на створення чи отримання сприятливих умов від близьких людей у шлюбі говорить про ціннісне відношення до майбутніх сімейних стосунків. Визначити ставлення старшокласників до сімейного життя, як до життєвої цінності, дозволили отримані відповіді на твердження „Для тебе сімейне життя – це, перш за все...”. Отримані результати свідчать, що для 60 % вихованців сімейне життя – це, перш за все можливість жити з коханою людиною. Для 20 % опитаних – це відчуття затишку та безпеки, природно, що частка дівчат є більшою, ніж хлопців. Проблема самотності в 3 рази більше турбує хлопців, ніж дівчат, так вважають, що сімейне життя – це, перш за все не бути самотнім/самотньою 9 % хлопців та 3 % дівчат. Незначний відсоток респондентів, 3 % – хлопців і 1 % – дівчат, розглядають сімейне життя, як умову покращення свого матеріального становища. Лише 2 % респондентів впевнені, що сімейне життя – це, перш за все, обмеження в особистій свободі. Відкритий варіант обрали 2 % опитаних і зазначили, що сімейне життя – це перш за все... „все вище перераховане разом”, „приготовлений сніданок та чистий одяг”, „це зайві клопоти”. Позитивно, що у судженнях хлопців та дівчат духовні цінності превалюють над матеріальними в сімейному житті.

За даними дослідження в майбутньому планують вступити до шлюбу 92 % респондентів, 3 % респондентів демонструють орієнтацію на холостяцьке життя, проте 5 % опитаних ще не визначилися з цим питанням. Щоб дізнатися про можливі мотиви вступу до шлюбу, ми ввели в анкету питання: „Чому ти хотів/хотіла б вступити до шлюбу?”. Відповіді на нього можна умовно поділити на такі групи:

1. Ті, що вказують на ставлення до майбутньої сім'ї як до життєвої цінності: „сім'я – це найпрекрасніше, що може бути”; „сім'я – це життя для мене”, „створити сім'ю й жити, як нормальні люди”, „щоб був свій дім і в ньому було затишно”, „щоб була благополучна, добра, щаслива сім'я”.

2. Відповіді щодо усвідомлення молодими людьми свого життєвого призначення: „продовжити свій рід”, „у кожного повинен бути чоловік/дружина для народження дітей”, „залишити нащадків”, „щоб було нове покоління”.

3. Ті, що вказують на страх самотності, бажання бути коханим/коханою: „не вистачає кохання”, „Бог дав нам життя для того, щоб любити й радіти”, „не хотілося б жити в самотності”, „хочу знайти свою половинку, щоб він (вона) мене підтримував (-ла) у будь-яку хвилину”, „щоб самій (самому) потім не залишитися”, „у двох легше жити, бо є про кого піклуватися та ділитися своїми думками”.

4. Ті, що демонструють ставлення до шлюбу, як до „іспиту”: „хотів би відчути на собі, що таке доросле життя, обов'язки”, „тому що я доросла і можу дозволити це собі”, „хочу змінити своє життя”.

5. Ті, що відбивають любов до дітей та чоловіка/дружини як головних складових сім'ї: „люблю дітей; мені хочеться дітей, доглядати їх, виховувати”, „щоб він (вона) любив (-ла) мене і моїх дітей”, „щоб біля мене був той, хто мене любить”, „щоб була своя сім'я і діти, і щоб вони гарно вчилися”, „щоб любити дружину і дітей, і прожити з нею життя”. Ці приклади свідчать про різноманітність мотивів вступу до шлюбу, але головним залишається – кохання (як серед дівчат, так і серед хлопців). Більшість вихованців орієнтовані не віддавати, а отримувати в сімейному житті. Відсутність досвіду проживання в сім'ї, або наявність негативного досвіду, змушує дітей-сиріт ідеалізувати своє майбутнє сімейне життя, уявляючи тільки позитивні його сторони, без хвороб, побуту, буденності.

Діти є цінністю в житті кожної людини, особливо для сиріт. У приватній бесіді дівчата та хлопці переконливо доводили, що їх власні діти отримають все чого були позбавлені вони самі (батьківської любові, ласки, уваги, матеріальних цінностей тощо). Переважна більшість старшокласників хочуть мати власних дітей і природно, що частка дівчат при цьому є більшою (відповідно 51% дівчат і 45% хлопців).

Більшість опитаних (56 %) в майбутньому планують мати двох дітей, що забезпечить просте відтворення населення. Однією з причин цього є проживання у великому дитячому колективі, зокрема зі своїми братами та сестрами, який має давню традицію піклування старших учнів про молодших, що сприяє розширенню та зміцненню внутрішніх соціальних зв'язків між вихованцями. Бажання мати одну дитину висловили 17 % хлопців та 20 % дівчат, вказуючи на складний час та відсутність підтримки родичів. Незначний відсоток спостерігається у орієнтації респондентів на бездітність 2 % та багатодітність 3 %. У відкритих відповідях найчастіше вказували кого саме хотіли б мати: „одного хлопчика та одну дівчинку”, „близнюків”, „двох дівчат, але як вийде”. Проте, як показує практика функціонування соціального центру матері та дитини, серед жінок, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини, 67 % виховувалися в інтернатному закладі [4, 89].

Отже, специфіка функціонування інтернатного закладу, явища госпіталізму та материнської депривації, відсутність досвіду проживання в родині, або наявність негативного сімейного досвіду обумовлюють підвищену значимість сім'ї серед ціннісних орієнтацій сиріт. Вони орієнтовані на створення сім'ї та народження двох дітей з метою компенсації відсутності родинного тепла та затишку; проте переважна більшість мотивів вступу до шлюбу спрямовані на отримання кохання, безпеки, можливості реалізувати себе в дітях, відчуття домашнього затишку, життєвої опори, і рідко, на усвідомлення та готовності створювати умови для особистісного розвитку коханої людини.

Отримані нами дані є схожими з результатами соціологічного дослідження на тему „Життєві установки дітей, які залишилися без піклування батьків, що виховуються в сирітських закладах”, яке проведено А. Пархимович в березні-квітні 2008 року в формі анкетування та висвітлено у статті „Планы и надежды детей-сирот”. В опитуванні прийняло участь 150 підлітків у віці від 11 до 18 років (45 % хлопців та 55 % дівчат) та 30 дорослих (вихователі сирітських закладів).

За даними, які отримані в ході дослідження, головною життєвою цінністю є щасливе сімейне життя. Так відповіли 59 % опитуваних. Установка на міцну і благополучну сім'ю є у переважній більшості дітей (75 %). Проте дорослі впевнені, що лише деякі з них зможуть створити повноцінну сім'ю, оскільки діти-сироти, не маючи перед очима позитивного прикладу батьківських відносин, не зможуть успішно вирішувати подружні конфлікти. На другому і третьому місці по значимості діти-сироти ставлять успішну професійну діяльність (55 %) і міцне здоров'я (50 %).

Для 47 % підлітків, які залишилися без піклування батьків, важливу роль відіграє досягнення матеріального благополуччя. Відображається на сиротах і специфіка проживання в сирітських закладах – закритість і відособленість. Можливо, тому багато з них вважають головною цінністю в житті повноцінне спілкування з людьми, доброзичливе (43 %). З точки зору автора, підлітки-сироти в пріоритет життєвих цінностей ставлять те, чого були позбавлені в дитинстві. Більшість респондентів не бажають, щоб їх діти повторили їх долю, а бажають бути хорошими і люблячими батьками, котрих у них не було. Четверть опитаних (26 %) вважають важливою життєвою цінністю розвиток своїх здібностей, а деякі (14 %) мають наміри вести в майбутньому активне культурне життя [7, 98-99].

Отже, як показало дослідження проведене А. Пархимович, щасливе сімейне життя є найбільшою життєвою цінністю для дітей-сиріт, які не мали можливості спостерігати за нормальними відносинами в сім'ї. Авторка вважає, що не дивлячись на позитивні ціннісні установки, більшість підлітків навряд чи зможуть успішно реалізувати їх в майбутньому.

У контексті нашої роботи доцільним є звернення до ґрунтовного соціологічного дослідження „Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей” проведеного Українським центром соціальних реформ разом з Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Опитування проводилося з 17 серпня по 13 вересня 2010 року. В опитуванні взяли участь випускники інтернатних закладів – 110 респондентів (54 юнаки та 56 дівчат) віком від 15 до 26 років; випускники сімейних форм опіки: 25 колишніх вихованців прийомних сімей (далі в тексті – ПС) (8 юнаків та 17 дівчат) віком від 16 до 26 років та 32 колишніх вихованців дитячих будинків сімейного типу (далі в тексті – ДБСТ) (20 юнаків та 12 дівчат) віком від 15 до 28 років; 438 учнів випускних класів інтернатних закладів 2010/2011 року навчання, серед яких хлопці становлять 267, дівчата – 171, переважно це учні віком 13-19 років.

Як показали результати дослідження, у більшості учнів випускних класів інтернатних закладів серед життєвих цілей на першому місці (як у хлопців, так і у дівчат) відповідно до рангу важливості стоять навчання і здобуття освіти, а на другому – досягнення професійної кар'єри. Далі для хлопців важливим виявилось „мати свою власну квартиру або будинок” і „стати матеріально незалежним”. У дівчат ці пункти також посідають третє та четверте місця за важливістю, однак у іншій послідовності: для них важливо спочатку стати матеріально незалежними, а вже потім „мати свою власну квартиру або будинок”. На п'ятому місці у представників обох статей – створити власну сім'ю. Після цього дівчата хотіли б мати дітей, а вже потім власний автомобіль. У хлопців навпаки: вони хочуть мати автомобіль, потім дітей. Хоча чоловіча частина респондентів у 91 % випадків заявила, що планує мати дітей у майбутньому. Такі ж плани у 89 % дівчат [1, 85].

Результати вищезазначеного дослідження свідчать, що переважна більшість всіх категорій опитаних зорієнтовані на створення дводітної сім'ї. Жоден респондент не висловив бажання утриматися від народження дитини. Кожен десятий із опитаних уже виховує дітей. Цікаво, діти, які виховувалися у сімейних формах, на 15 % більше орієнтовані на багатодітну родину [1, 103].

Досить інформативним для нас є отримані результати стосовно мрії колишніх вихованців інтернатних закладів та сімейних форм опіки. Так, на питання „Чи маєте Ви мрію” відповіли „так” 95 % колишніх вихованців інтернатних закладів та 91 % колишніх вихованців ПС та ДБСТ, а не мають мрії 5 % колишніх вихованців інтернатних закладів та 9 % колишніх вихованців ПС та ДБСТ. На відкрите запитання „Розкажіть про що Ви мрієте?” було отримано наступні відповіді: мати власне житло (36 % вихованців інтернатних закладів, 16 % вихованців ПС, 21 % вихованців ДБСТ);

створити хорошу сім'ю (30 % вихованців інтернатних закладів, 18 % вихованців ПС, 19 % вихованців ДБСТ); знайти хорошу роботу (21 % вихованців інтернатних закладів, 9 % вихованців ПС, 18 % вихованців ДБСТ); мати власний автомобіль (12 % вихованців інтернатних закладів, 11 % вихованців ПС, 9 % вихованців ДБСТ); закінчити навчання (12 % вихованців інтернатних закладів, 4 % вихованців ПС, 4 % вихованців ДБСТ); жити в іншій країні (5 % вихованців інтернатних закладів, 2 % вихованців ПС, 2 % вихованців ДБСТ); щоб світ змінився на краще (4 % вихованців інтернатних закладів, 2 % вихованців ПС, 0 % вихованців ДБСТ) тощо. Як ми бачимо, дане дослідження теж підтверджує цінність сім'ї для дітей-сиріт незалежно від того виховувалися вони в інтернатному закладі чи в замісних сім'ях.

Е. Ярчевський, вивчаючи проблему соціальних цінностей молоді з числа дітей-сиріт, підкреслює пріоритетність традиційних життєвих цінностей: сім'я, гідний зарібок, вірні друзі, любов. Найменш значимими є орієнтація на успіх, владу і славу [10, 166].

Висновки:

1. Сучасні тенденції в молодіжному середовищі: поступове поширення ідеї добровільної бездітності, розповсюдження громадянського шлюбу, збільшення позашлюбної народжуваності, високий рівень розлучень, збільшення середнього віку укладання першого шлюбу обумовлені їх ціннісними орієнтаціями.

2. Ціннісні орієнтації – це усвідомлено-мотивований самоідентифікаційний вибір особистістю системи суспільно-визнаних (або невизнаних даним соціумом) життєво пріоритетних для неї суспільних цінностей, зразків, установок, а також раціональних моделей поведінки в реально існуючій (яка постійно змінюється) соціальній дійсності, що дозволяють їй на підґрунті власного життєвого досвіду змоделювати і реалізувати певні поведінкові дії для досягнення тактико-стратегічних особистісних цілей (Н. Чутова).

3. Аналіз соціологічних досліджень дозволяє зазначити, що серед ціннісних орієнтацій дітей-сиріт найбільш значимими є сім'я та щасливе сімейне життя, навчання і здобуття освіти, досягнення професійної кар'єри та матеріального благополуччя, міцне здоров'я. Особливе значення для сиріт набуває орієнтація на створення власної сім'ї та народження переважно двох дітей, незалежно від форми опіки, в якій вони виховувалися. Слід відмітити, що вихованці сімейних форм опіки є краще підготовленими до самостійного життя, ніж вихованці інтернатних закладів, але всі вони мають оптимістичний погляд у майбутнє. В трійку найбільш бажаних мрій сиріт увійшли: мати власне житло, створити хорошу сім'ю, знайти хорошу роботу.

Подальший науковий пошук означеної проблеми потребує вивчення зарубіжного досвіду дослідження ціннісних орієнтацій дітей-сиріт, які виховуються в сімейних формах опіки.

Література

1. Аналітичний звіт „Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей” (за результатами соціологічного опитування) [Текст] / [Балакірева О. М., Чернін І. М., Хмелевська О. М., Ничипоренко С. В. та ін.]. – К., 2010. – 106 с.
2. Балакірева, О. В. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. В. Балакірева // Український соціум. – 2002. – №1. – С. 21-32.
3. Головатий, Н. Ф. Соціологія молоді [Текст] / Николай Федорович Головатый. – К., 1999. – 224 с.
4. Запобігання інституціоналізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей [Текст]: метод. посіб. / [за заг. ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко]. – К. : Століття, 2008. – 224 с.
5. Молодь в умовах становлення незалежної України (1991-2011 роки) : щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні [Текст] / [редкол. О. В. Бєлишев та ін.]. – К., 2011. – 224 с.
6. Нагорный, Б. Г. Глобализация и ценности личности / Б. Г. Нагорный // Соціологічні дослідження. – 2006. – №6. – С. 5-17.
7. Пархимович, А. А. Планы и надежды детей-сирот / А. А. Пархимович // Мониторинг общественного мнения. – 2008. – №3 (87). – С. 93-102.
8. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник [Текст]. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
9. Чутова, Н. П. Впливовість мас-медіа на формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді (на прикладі Дніпропетровського регіону): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 „Спеціальні та галузеві соціології” / Н. П. Чутова. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.
10. Ярчевский, Е. Ю. Формирование социальных ценностей молодежи из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / Е. Ю. Ярчевский // Развитие альтернативных форм жизнеустройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей : международный сборник научных статей. Часть II. – Армавир, 2009. – С. 163-168.